

Шевчук Віктор Михайлович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений юрист України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ТА ТВОРЧОГО ПІДХОДУ В СЛІДЧІЙ ТА СУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Виокремлення і становлення проблеми формалізації криміналістичних знань як складової частини криміналістики можна розглядати як приклад реалізації одного із законів розвитку цієї науки – закону зв'язку і спадкоємності між наявними криміналістичними концепціями. Серед причин, що зумовлюють потребу формалізації розслідування злочинів (судового провадження) та її окремих елементів, слід виокремити в першу чергу вимоги практики щодо оптимізації слідчої та судової діяльності, підвищення рівня теоретичного забезпечення процесу розслідування та судового розгляду злочинів. Тому останнім часом спостерігається досить чітка активізація не тільки розроблення і впровадження найефективніших тактичних засобів, прийомів і методів кримінального провадження, а й формалізації криміналістичних знань і їх застосування у практичній діяльності. У зв'язку з цим правильно зазначає В. Ю. Шепітько, що важливими завданнями криміналістики в нових умовах виступають: 1) формалізація криміналістичних знань; 2) уніфікація криміналістичних рекомендацій щодо прагматичних цілей; 3) виконання актуальних запитів практики й оперативне впровадження запропонованих наукою інноваційних розробок [16, с. 31].

При цьому формалізація розглядається як спосіб підвищення об'єктивності діяльності слідчого (судді), як засіб реалізації положень низки окремих криміналістичних теорій, як необхідна умова створення криміналістичних інформаційно-пошукових систем [1, с. 48]. Вона допомагає глибше осмислити і зрозуміти процес розслідування (судового розгляду), з'ясувати чинники, що зумовлюють його успіх і забезпечують опрацювання криміналістичних алгоритмів і програм розслідування (судового провадження). Формалізація, органічно влітаючись і доповнюючи існуючі методи криміналістики, являє собою одну з можливостей удосконалення пізнавальної діяльності. Розвиваючи наявну систему методів за рахунок формалізованих процедур, можна досягти значно більшої глибини пізнаваних явищ і підвищити ефективність процедур розслідування (судового провадження), здійснити перетворення криміналістичного знання в бік більшої систематизації і структурування, підвищуючи тим самим прогностичну функцію існуючих теоретичних побудов [13, с. 21–22].

Потреба у формалізації процесу розслідування злочинів, як слушно зауважує О. С. Шаталов, виникла досить давно, але головне, що вона зберігається й зараз [15, с. 145]. У свою чергу, В. А. Журавель зазначає, що потреба у формалізації процесу розслідування злочинів виникла досить давно, але головне, що вона зберігається й зараз [6, с. 100]. І тому одним із завдань сьогодення є необхідність здійснення вагомого кроку

щодо вдосконалення засобів і методів практики розслідування та судового провадження за рахунок формалізації як потужного інструменту наукового пізнання.

Незважаючи на вагому значимість та актуальність зазначеної проблематики, слід звернути увагу на те, що в теорії криміналістики й у слідчій та судовій практиці щодо можливостей її реалізації існує ціла низка невирішених питань, які вимагають окремого самостійного дослідження і поглибленого осмислення. Як видається, головним недоліком впровадження формалізації у судово-слідчу практику можна вважати те, що ця процедура здійснюється без належного теоретичного обґрунтування. Як правило, наукові праці, які присвячені дослідженню формалізації, мають здебільшого емпіричний характер, їм бракує розробок, що створюють методологічні підстави для наукових пошуків у цій галузі знань. Ідеться про необхідність виокремлення об'єктів формалізації, визначення її принципів і меж реалізації, з'ясування співвідношення формалізації і творчих засад у діяльності слідчого, судді та ін. Зокрема, потребує більшої уваги вивчення тактичної операції як засобу формалізації процесу кримінального провадження.

Належне вирішення поставлених питань передусім передбачає необхідність з'ясування поняття «формалізація» та його ознак. У загальноживаному значенні термін «формалізація» трактується як представлення якої-небудь змістовної галузі (знань) у вигляді формальної системи. Формалізований, тобто такий, що використовує лише форму і не приділяє значення змісту; формалізувати – робити формальним, надавати чому-небудь установленій, прийнятій форми, застосовувати формальний метод дослідження [3, с. 1544]. У філософському тлумаченні формалізація – це логістика, під якою розуміється сучасна форма логіки, яка відрізняється від старої, традиційної логіки перш за все своєю формалізованістю (тобто бере до уваги не змістовне значення окремих висловлювань, а лише їх синтаксичні категорії, структурні зв'язки) і тим, що її основним методом виступає логічне обчислення [11, с. 245–246]. У логіці це поняття означає шлях дослідження яких-небудь об'єктів, коли їх зміст пізнається за допомогою виявлених елементів його форми. Методи формалізації все ширше застосовуються в моделюванні розумових процесів [7, с. 646–648]. Отже, формалізацію потрібно розглядати як подання певних знань у вигляді формальної системи, в якій береться до уваги не змістовне їх значення, а лише формалізована форма. Іншими словами, це процес викладення професійних знань формальною або частково формальною мовою. При цьому до об'єктів вивчення передбачається застосування формального методу дослідження.

У криміналістиці висловлювалися певні міркування стосовно поняття формалізації. Зокрема, М. О. Селіванов наголошує, що особливо широкі можливості метод формалізації має при розробленні типових програм вирішення окремих завдань розслідування, які умовно можна назвати окремими програмами. Якщо загальні програми відбивають більш-менш повні методики розслідування певних видів злочинів, то окремі – призначені для вирішення локальних слідчих завдань – побудови версій, встановлення способу вчинення або приховування злочину, причин та умов, які йому сприяли, розшуку злочинця або викрадених ним цінностей тощо [9, с. 62–63]. В. І. Шаров стверджує, що формалізація виступає формою не тільки представлення знань про об'єкт дослідження, а й формою вираження процедур і дій, логічної їх послідовності. Перше асоціюється з формальною системою як особливою формою подання знань, друге являє собою своєрідний алгоритм, певною мірою зумовлений тими засобами і способами дії, що викорис-

тані [12, с. 13–21]. О. С. Шталов зауважує, що формалізація полягає у вираженні професійних знань формальним способом, обумовленим формальною мовою. При цьому суб'єкт формалізації повинен мати повне уявлення про те, яким чином у кожному окремому випадку необхідно формалізувати вирішення слідчого завдання [15, с. 167].

На нашу думку, формалізація – це процес відображення знань про певний об'єкт пізнання, що ґрунтується на формально-логічному підході й полягає у наданні абстрактним положенням конкретної форми шляхом використання формальної мови. Формалізація – це особлива форма розумової діяльності, яка здійснюється за допомогою операцій зі знаками. Результатом формалізації є відтворення оригіналу в іншій формі за допомогою властивостей іншої системи. Влучною характеристикою цього процесу перетворення змісту на спеціальну (формальну) мову, на символи-знаки, як вважає В. І. Шаров, виступають абстрагування й узагальнення, а засобом вираження – спеціальна система символів [14].

У спеціальній літературі науковцями приділялася певна увага процесу формалізації розслідування злочинів [12, с. 13–21] як засобу оптимізації слідчої діяльності, підвищення ефективності останньої за рахунок об'єктивності зібраних доказів, скорочення строків, економії часу й інтелектуальних зусиль слідчого [17, с. 46–50]. Методологія формалізованого опису інформаційної структури розслідування у вигляді ієрархічної конструкції взаємопов'язаних подій інтегрує в єдину систему діяльність як із розслідування злочинів, так і з підготовки і вчинення злочинів. У зв'язку з цим науковцями стали висловлюватися пропозиції щодо необхідності розроблення і впровадження у практику відповідних програм й алгоритмів дій слідчого (алгоритмічних схем), які за рахунок деталізації й раціоналізації слідчої діяльності здатні сприяти підвищенню ефективності збирання доказів [6, с. 100].

Завдання алгоритмізації полягає в тому, щоб, використовуючи наукові рекомендації криміналістики, передовий досвід слідчої практики, полегшити працівникам слідчих органів прийняття правильних та оптимальних рішень у найбільш складних ситуаціях [8, с. 169–174]. Крім того, як зазначає В. А. Журавель, криміналістичні програми й алгоритми треба вважати найпридатнішою формою адаптації методико-криміналістичних рекомендацій до умов розслідування конкретного злочину [5, с. 235–236]. Водночас активне втілення в життя програм розслідування й алгоритмічних схем дій слідчого передбачає важливість реалізації низки заходів з узгодження потреб практики й рівня відповідних наукових розробок. В основі теоретичної концепції криміналістичної алгоритмізації і програмування розслідування лежить ідея формалізації пізнавальних процесів, яка дає змогу плідно поєднувати притаманну їй суворість з індивідуальними інтелектуальними можливостями суб'єктів розслідування.

Не вдаючись до аналізу викладених позицій науковців, варто зауважити, що до недавнього часу робота з формалізації виявлялася лише в розробленні алгоритмів і програм, які формалізують: 1) слідчу діяльність та розслідування окремих видів злочинів у цілому; 2) судову діяльність та судовий розгляд окремих видів злочинів у цілому; 3) відповідні слідчі (розшукові), оперативно-розшукові, судові дії та ін.; 4) реалізацію системи тактичних прийомів; 5) слідчі (судові) ситуації; 6) прийняття рішення.

При цьому різниця між алгоритмом і програмою головним чином полягає в ступені формалізованості, об'єктах і сфері реалізації. Так, на думку В. А. Журавля, криміналіс-

тичний алгоритм слід розглядати як науково обґрунтований припис щодо виконання лише в завданому порядку системи послідовних операцій, рекомендованих слідчому для розв'язання завдань певного типу, що виникають під час розслідування. У свою чергу, програма розслідування – це певна сукупність як приписів (криміналістичних алгоритмів), так і правил рекомендаційного характеру. У зв'язку із цим вона представлена у відповідному схематичному вигляді, має більш узагальнену структуру порівняно з алгоритмом і за своїм змістом менш формалізована, аніж останній [5, с. 130–131].

Різниця між програмою і алгоритмом полягає також і в характері тих завдань, на розв'язання яких вони спрямовані. Якщо криміналістичний алгоритм розрахований на вирішення певного завдання і має тактичний характер, звертає увагу В. В. Тіщенко, то програма розслідування охоплює певний етап розслідування, розрахована на вирішення комплексу тактичних завдань, тобто має стратегічний характер. Якщо алгоритм пропонує вирішення завдання в однозначному напрямі, суворо визначеній послідовності дій, програма повинна містити кілька варіантів, моделей дій залежно від слідчої ситуації, етапу розслідування, позиції учасників розслідування» [10, с. 113].

У сучасних умовах і реаліях боротьби зі злочинністю серед засобів формалізації особливого значення набувають тактичні операції, які за своєю природою розглядаються як обумовлені слідчою ситуацією системи слідчих (розшукових) дій, оперативного-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів алгоритмічного характеру, об'єднаних єдиною метою для вирішення окремого тактичного завдання. Тобто алгоритмічність є однією з істотних ознак тактичної операції, що зумовлює процес їх побудови і реалізації. На цю ознаку як відправну прямо вказують окремі науковці при визначенні поняття тактичної операції і з'ясуванні природи цього тактичного комплексу. Зокрема, В. Ю. Шепітько [17, с. 46–50] переконаний, що типова тактична операція є алгоритмом, програмою дій слідчого, оперативного працівника, інших осіб щодо завдань, які виникають у слідчих ситуаціях. На думку науковця, одним із головних завдань криміналістики на сучасному етапі є створення алгоритмізованих типових тактичних операцій.

У зв'язку з цим В. О. Коновалова слушно зауважує, що в методиці розслідування окремих видів злочинів доволі вагоме місце належить тактичним операціям, де вони мають значну ефективність, особливо в таких умовах розслідування, де необхідні організація й оперативність і де випадання хоча б одного зі складників такої операції погрожує її провалом. Тому формулювання цих операцій було б доцільним у вигляді алгоритмів стосовно завдань, визначених слідчим у типових ситуаціях розслідування [8, с. 169–174]. Розробка системи різних дій алгоритмічного характеру, тобто структури тактичної операції, має здійснюватися із врахуванням цілої низки чинників, як-от: постановка завдання, склад учасників операції, роль кожного з них, строки виконання тих чи інших дій, їх взаємозв'язок, аналіз та оцінка результатів, проміжне підведення висновків, завершення операції. Спираючись на це, окремими дослідниками розроблені типові тактичні операції стосовно конкретних видів злочинів. Так, С. Ф. Здоровко (2004) запропонував систему таких операцій стосовно вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами, а В. В. Тіщенко (2002) – тактичні операції до розслідування корисливо-насилницьких злочинів.

Варто зазначити, що останнім часом у криміналістиці розроблені й досліджені деякі напрями, що стосуються тактичних операцій. Вони спираються на основні принципи

формалізації, а саме на методологічні підстави й особливості застосування програмно-цільового методу та криміналістичного матрицювання. У наукових криміналістичних джерелах теж зустрічається думка, що сутність і завдання типових тактичних операцій з урахуванням їх специфіки близькі до значення терміна «алгоритм». Такі операції являють собою необхідні програми дій слідчого, виконують важливу методичну функцію й дозволяють обирати правильний напрям у розслідуванні [17, с. 46–50].

На сучасному етапі спостерігається тенденція, пов'язана з переходом від розгляду окремих тактичних операцій до пропонування типових стосовно конкретних видів злочинів. При цьому типові тактичні операції розглядаються як структурний елемент самої програми розслідування, а їх успішна реалізація можлива за рахунок максимальної технологізації, тобто визначення жорсткої послідовності дій (кроків) із запровадження цих криміналістичних комплексів.

У свою чергу, розгляд тактичної операції як засобу формалізації розслідування передбачає послідовне здійснення певних дій: 1) типізація слідчих ситуацій відповідно до певних етапів розслідування окремих видів злочинів; 2) визначення до кожної ситуації вичерпного переліку типових версій і завдань, які необхідно вирішити з метою перевірки цих версій і впливу на ситуації; 3) виокремлення з числа завдань таких, що мають чітко виражену тактичну спрямованість і розв'язання яких можливе лише за рахунок застосування тактичних операцій, як своєрідного модуля (типової моделі); 4) розроблення структури тактичної операції як комплексу впорядкованих дій і заходів; 5) формування складу учасників тактичної операції, проведення розподілу їх функціональних обов'язків; 6) визначення початку і завершення тактичної операції, а також строків виконання окремих слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів; 7) здійснення тактичної операції з урахуванням розробленої структури, складу учасників, наявних ресурсів, визначених строків; 8) підведення проміжних підсумків і внесення за умов необхідності корективів щодо реалізації тактичної операції з метою отримання бажаного результату [18, с. 309–310].

Отже, формалізація процесу розслідування та судового розгляду злочинів передбачає виділення в цьому єдиному процесі чітких етапів послідовного розвитку діяльності слідчого (судді), що визначаються загальними завданнями тактичного характеру, вирішення яких постійно повинно здійснюватись у ході цієї діяльності. Це створює умови для визначення сукупності тактичних засобів, які найдоцільніше використовувати при вирішенні кожного типового тактичного завдання. У цьому сенсі особливого значення набуває окремий криміналістичний комплекс – тактична операція. Ось чому прогресивна тенденція формалізації процесу розслідування злочинних діянь може бути реалізована за умов розроблення і впровадження у практику слідчої діяльності типових тактичних операцій.

Разом з тим запровадження ідеї формалізації, створення і пропонування відповідних шаблонів у вигляді програм і алгоритмів з метою оптимізації процесу кримінального провадження жодним чином не повинно протиставлятися творчому підходу й не позбавляти слідчого (суддю) індивідуальності, професіоналізму мислення. Як зазначає В. А. Журавель, «криміналістичні алгоритми і програми розслідування мають бути розроблені у такий спосіб, щоб вони стимулювали ділову активність слідчого, істотно полегшували його розумову діяльність, забезпечували швидкість прийняття ним рішень з урахуванням

усіх без винятку рекомендацій криміналістики і вимог чинного законодавства» [5, с. 249]. Алгоритмічність дій у рамках тактичної операції, безумовно, виправдана, але не слід забувати й про індивідуальні особливості кожного кримінального провадження та ситуаційні чинники.

Аналізуючи творчий підхід у слідчій діяльності при прийнятті тактичних рішень, правильно зазначає О. Ю. Булулюков, необхідно враховувати творчу складову розумової діяльності слідчого при виборі таких рішень. Необхідність досягнення позитивного результату прийняттям рішення активізує творчі процеси мислення людини, які сприяють відшукуванню шляхів прийняття рішення з малими витратами часу і матеріальних ресурсів. Концентрація творчих можливостей слідчого на шуканому, отримання всієї необхідної інформації та її аналіз дозволять отримати позитивні результати у вигляді вибору і прийняття правильного рішення [2, с. 92].

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що однією з основних особливостей, специфічних рис слідчої та судової діяльності є її творчий характер. Насамперед це зумовлено різноманітністю кримінально-процесуальних та тактичних завдань, що потребують їх вирішення, специфікою конкретного кримінального провадження, а також індивідуально-психологічними особливостями учасників кримінального процесу. Тому для ефективного виконання професійної діяльності слідчого, судді необхідне виявлення раціональних співвідношень між вимогами, які надають закон і правова свобода (формалізованими процедурами), та наявністю і можливістю застосування творчого, індивідуального підходу до вирішення тактичних завдань кримінального провадження. Ідеться про оптимальне поєднання формалізації та творчого підходу в слідчій та судовій діяльності. Тому одним із перспективних напрямів подальших наукових пошуків є розробка та дослідження проблем співвідношення формалізації і творчих засад у діяльності слідчого та судді.

Зазначене зайвий раз свідчить, що індивідуальність і неповторність розслідування (судового розгляду) конкретного злочину, з одного боку, та неможливість типізації «без залишку» всіх можливих ситуацій, версій, завдань і пропонування до них відповідних програм, алгоритмів, типових операцій, з іншого, не дозволяють говорити про повну «технологічність», тобто стовідсоткову формалізацію розслідування (судового провадження) в цілому і розв'язання тактичних завдань зокрема. Тому в слідчій та судовій діяльності вагомим залишається творчий підхід, де передусім виокремлюється вміння адаптування типових рекомендацій до умов конкретного процесу досудового розслідування та судового провадження. У зв'язку із цим Ю. М. Грошевий досить слушно акцентував увагу на творчому підході при здійсненні суддівських функцій [4, с. 55]. Дійсно, незважаючи на те, що професійна діяльність судді чітко регламентована законом, у роботі досвідчених суддів присутній елемент творчості, оригінальності та неповторності.

Крім того, принципи та ідеї алгоритмізації і програмування набувають особливого значення ще й тому, що виникає об'єктивна можливість їх реалізації засобами комп'ютерної техніки. Серед напрямів комп'ютеризації тактичних операцій можна запропонувати розроблення модуля з умовною назвою «тактичні операції» у структурі автоматизованого робочого місця слідчого. Формування такого модуля і можливість звернення до нього як своєрідного довідково-консультаційного посібника для практичних працівників могли б стати тим необхідним засобом оперативного одержання інформації,

який реально сприятиме підвищенню рівня ефективності кримінального провадження, оптимізації судово-слідчої діяльності.

Таким чином, формалізація допомагає глибше осмислити і зрозуміти процес кримінального провадження, з'ясувати чинники, що зумовлюють його успіх і забезпечують опрацювання криміналістичних алгоритмів і програм розслідування та судового провадження. Крім того, розроблення і запровадження типових тактичних операцій як засобів формалізації процесу розслідування та судового розгляду злочинів, як акумуляторів узагальненого досвіду слідчої та судової діяльності сприятиме підвищенню її ефективності за рахунок упорядкованості дій при розв'язанні однотипних завдань кримінального провадження, створення відповідних умов для економії часу і зусиль слідчого та судді. Формалізація кримінального провадження являє собою одну з можливостей вдосконалення пізнавальної діяльності й за рахунок формалізованих процедур створює можливість значно більшої глибини пізнаних явищ, підвищує ефективність процедур досудового розслідування та судового провадження, сприяє оптимізації слідчої та судової діяльності.

Список використаної літератури

1. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 2 : Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – 464 с.
2. Булулуков О. Ю. Тактичні рішення у криміналістиці: проблеми психології / О. Ю. Булулуков // Проблеми законності. – 2015. – Вип. 128. – С. 87–94.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Харьков : Вища шк., 1975. – 144 с.
5. Журавель В. А. Криміналістичні методика: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Харків : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – 304 с.
6. Журавель В. Формалізація розслідування: теоретичні основи і практичні можливості / В. Журавель // Правн. часопис Донец. ун-ту. – 2010. – № 1 (23). – С. 100–102.
7. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
8. Коновалова В. Алгоритмізація в теорії криміналістики / В. Коновалова // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2007. – Вип. 1 (48). – С. 169–174.
9. Селиванов Н. А. Формализованные программы решения частных задач расследования / Н. А. Селиванов // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. – Уфа : Башкир. ун-т, 1989. – С. 62–63.
10. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методика розслідування злочинів : монографія / В. В. Тіщенко. – Одеса : Фенікс, 2007. – 260 с.
11. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 569 с.
12. Шаров В. И. Формализация информационной структуры расследования преступлений / В. И. Шаров // Рос. следователь. – 2003. – № 7. – С. 13–21.

13. Шаров В. И. Формализация в криминалистике. Вопросы теории и методологии криминалистического исследования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. И. Шаров. – Н. Новгород, 2003. – 56 с.
14. Шаров В. И. О понятии формализации / В. И. Шаров // Актуальные проблемы в области гуманитарных наук: от теории к практике. – Н. Новгород : НА МВД России, 2003. – Вып. 4. – С. 22–28.
15. Шаталов А. С. Криминалистические алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты : монография / А. С. Шаталов. – М. : Лига Разум, 2000. – 250 с.
16. Шепитько В. Ю. Криминалистика в системе научного знания: задачи и некоторые тенденции в современных условиях / В. Ю. Шепитько // Библиотека криминалиста : науч. журн. – 2012. – № 3 (4). – С. 31–37.
17. Шепитько В. Ю. Проблеми алгоритмізації слідчої діяльності / В. Ю. Шепитько, Г. К. Авдєєва // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2008. – Вип. 44. – С. 46–50.
18. Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації : монографія / В. М. Шевчук. – Харків : Вид. Агенція «Апостіль», 2013. – 440 с.

УДК 343.1(477.54)
ББК 67.411(4УКР)
К82

Видається з 2017 р.

*Редакційна колегія:
О. В. Капліна, В. І. Маринів, О. Г. Шило*

Кримінальний процес: сучасний вимір та перспективні тенденції : 1-й Харк. кримінал. процесуал. полілог : присвяч. 50-річчю каф. кримінал. процесу Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого та 85-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України Ю. М. Groшевого (м. Харків, 16 груд. 2016 р.) : [зб. ст.] / редкол.: О. В. Капліна, В. І. Маринів, О. Г. Шило. – Харків : Право, 2017. – 400 с.

ISBN 978-966-937-175-1

ISBN 978-966-937-175-1

© Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, 2017
© Видавництво «Право», 2017